

Š T Ú D I E

SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA PO ROKU 1989 V MEDZINÁRODNOM KONTEXTE: TEORETICKO-METODOLOGICKÉ ASPEKTY¹

DUŠAN KOVÁČ

KOVÁČ, Dušan. Slovak historiography after 1989 in the international context: theoretical-methodological aspects. *Historický časopis*, 2025, 73, 1, pp. 3-22, Bratislava.

The article follows the author's analysis of post-communist historiography after ten years, which he published under the title *Paradoxes and dilemmas of post-communist historiography*. While in the first decade socio-political aspects were dominant in historical research, after thirty years theoretical-methodological aspects are more topical. After the political change in 1989, the phenomenon of freedom of research had primarily a socio-political dimension. Over time, however, it became clear that freedom of research is not the same as civil right of free speech, because it is limited on the one hand by the methodology of scientific work and on the other hand by national and European grant schemes. Slovak historiography suffers from insufficient development of the history of Slovak historiography. In the first years after the socio-political change in 1989, emphasis was placed on freedom from the so-called Marxist-Leninist ideology imposed by political power. However, ideology in historical science takes various forms.

Keywords: Historiography. Ideology. Slovakia. Marxizm. Nationalism.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2025.73.1.1>

Rok 1989 je nepochybne výrazným medzníkom vo vývoji historiografie slovenskej, ale aj tzv. postkomunistickej. V určitom zmysle sa ale zmenila aj historiografia svetová. Po roku 1989 sa v dôsledku rozpadu Sovietskeho zväzu a jeho mocenského bloku zmenila medzinárodná situácia a vznikol iný svet. Nekonal sa nijaký „koniec dejín“, ako ho na novohegeliánsky spôsob ohlasoval Francis

1 Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV-22-0205 *Problémy dejín historiografie a myslenia o dejinách na Slovensku*.

Článok je rozšíreným a doplneným referátom, ktorý bol prednesený na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti roku 2022 v Banskej Bystrici.

Fukuyama², ale skončila sa éra medzinárodnej rovnováhy založená na súperení a koexistencii dvoch supervelmocí. Túto rovnováhu už od 80. rokov 20. storočia do určitej miery narušali zmeny v tzv. treťom svete: ekonomický a tým aj mocenský vzostup Číny a pohyby v arabskom svete. Paralelne s týmito politickými zmenami prechádzal však svet aj zásadnou premenou: postmoderná spoločnosť sa menila na spoločnosť postreálnu, virtuálnu. Rozpad Sovietskeho zväzu ako totalitnej veľmoci vyvolal začiatkom 90. rokov optimizmus, ba až eufóriu liberálno-demokratického sveta, ale v pozadí sa už objavili aj obavy z ďalšieho ťažko prognózovateľného vývoja.

Politický vývoj vo svete ovplyvnil aj historiografiu. Do roku 1989 existovala aj vo svetovej historiografii svojrázna koexistencia, predovšetkým organizačná, menej tematická. Svetová organizácia historických vied – Comité international des sciences historiques (CISH) konala pravidelne svoje kongresy, na ktorých sa zúčastňovali aj historici zo sovietskeho tábora.³ Totalitné režimy však umožnili účasť na svetových kongresoch iba režimom odsúhlaseným historikom. V Československu o účasti na svetových kongresoch rozhodoval Československý národný komitét historikov, ktorý bol zložený z osvedčených členov komunistickej strany. Iba výnimočne mohli českí a slovenskí historici konštruktívne prispieť k témam kongresu, ktoré organizovali historici zo západných krajín. Koexistencia historikov i historických tém mala väčšinou podobu paralelne popri sebe prebiehajúcich diskusií, iba zriedka došlo k produktívnejším prienikom. Prvým svetovým kongresom, na ktorom sa mohli zúčastniť aj historici zo Slovenska, ktorých už nemohli kádrovať orgány komunistickej strany, bol kongres roku 1990 v Madride. Z časových dôvodov už nebolo možné pripraviť slovenskú účasť na programe kongresu dôslednejšie, ale slovenskí historici sa mohli osobne stretnúť s kolegami, ktorých poznali z literatúry a mohli sa zoznámiť s témami, ktoré boli vo svetovej komunite historikov aktuálne.

Po desiatich rokoch od pádu bolševického režimu bolo už možné analyzovať a komentovať zmeny, ktoré prebehli v slovenskej historiografii, rovnako ako v historiografii ostatných tzv. postkomunistických krajín. Bolo možné konštatovať, že mnohé zmeny boli rovnaké vo všetkých postkomunistických krajinách, ale na druhej strane boli aj zvláštnosti, ktoré vyplývali z charakteru jednotlivých režimov, ale aj z celkového predchádzajúceho vývoja národných historiografií.⁴

2 FUKUYAMA. *The End of History and the Last Man*. New York 1992.

3 ERDMANN. *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898–2000*. New York 2005; *The Oxford History of Historical Writing. Volume 4. 1800–1945*. Gen. ed. Woolf. Ed. Macintyre; Maiguashca a Pók. Oxford 2011.

4 Pozri KOVÁČ. *Paradoxa und Dilemmata der postkommunistischer Geschichtsschreibung*.

Sloboda bádania a jej limity

Termínom, ktorý sa po roku 1989 vyskytoval najčastejšie, a to vo všetkých post-komunistických historiografiách, bol sloboda bádania. Fenomén slobody je vo všeobecnosti prítomný pri historických zvratoch a medzníkoch. Dominoval vo francúzskej revolúcii 1789 aj pri revolúciách roku 1848. Roku 1848 v Uhorsku bolo zvláštne, že pod pojmom slobody si politické elity predstavovali predovšetkým „národnú“ slobodu, zatiaľ čo poddaný ľud na druhej strane predovšetkým oslobodenie od robôt a dávok. Skúsenosti z revolúcií svedčia o tom, že vnímanie slobody je jednoduché pre neslobodných a stáva sa zložitým pre oslobodených.

Podobný proces vo vnímaní slobody (slobody bádania) prebiehal aj v historiografiách krajín, ktoré sa zbavili totality v roku 1989. Sloboda bádania sa komunitou historikov chápala v dvojakom zmysle. Išlo jednak o slobodu pri voľbe výskumných tém a o slobodu v oblasti metodologicko-interpretáčnej. V Československu totalitný režim prísne kontroloval oblasť spoločenských a humanitných vied od začiatku tzv. normalizácie, teda od konca 60. rokov 20. storočia a túto kontrolu neuvoľnil ani v čase Gorbačovskej perestrojky. Komunistická strana, jej inštitúcie a nasadení funkcionári určovali nielen témy, ktoré sa majú a ktoré sa nesmú skúmať, ale dokonca určovali aj výsledky, k akým má výskum dospieť. V interpretačnej oblasti sa presadzovala ako jediná možná metóda marxizmus. Na Slovensku vykonávali ideologický dozor, a teda aj výklad, čo je a čo nie je marxistické, stranícki a akademickí funkcionári, ktorí, predovšetkým v oblasti historiografie, boli nedovzdelaní a marxizmus poznali iba zo stručných príručiek, vyrábaných pre účely stranického vzdelávania. V Sovietskom zväze vznikol hybridný a vo svojej podstate nezrozumiteľný pojem marxizmus-leninizmus. Cieľom zavedenia tohto pojmu bolo vlastne deklarovať, že Lenin je priamym pokračovateľom a rozvíjateľom Marxovho diela, hoci v skutočnosti Lenin Marxa v mnohých otázkach, predovšetkým v otázke socialistickej revolúcie, zásadne revidoval. Keď tento ideologický dozor padol, došlo k tomu, že sloboda v interpretačnej oblasti sa mnohými začala vnímať voluntaristicky alebo ako sloboda slova v občianskom slova zmysle, bez nevyhnutnosti argumentačne podložiť závery a tvrdenia.

Sloboda bádania v historickej vede má svoje limity, ktoré sú určené, ako v každej vednej oblasti, aj metodológiou vednej disciplíny. V prvých mesiacoch po páde totality sa sloboda bádania takmer všeobecne chápala ako pozitívna hodnota, ako výdobytok „nežnej revolúcie“. Veľmi skoro sa však ukázalo, že

In Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Ed. Ivanišević; Kappeler; Lukan a Suppan. Wien; Frankfurt a. M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford 2002, s. 15-42. Slovenský preklad: Paradoxy a dilemy postkomunistickej historiografie in KOVÁČ. *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava 2010, s.105-126.

totalitný režim si vypestoval za dlhé roky svojej diktatúry zvláštny *species* historika, ktorý sa adaptoval na neslobodu. Tento typ historika si zvykol, že má určenú tému, vie, že vo svojej práci musí citovať jednak klasikov tzv. marxizmu-leninizmu, domácich a predovšetkým sovietskych prominentov a napokon musí naformulovať požadovaný záver v duchu pseudomarxistického historického materializmu. Tento systém práce bol pohodlný, nevyžadoval intelektuálnu námahu a dalo sa z toho vyžiť. Sloboda vo vede na druhej strane kladie na výskumníka určité nároky. Musí rešpektovať metodologické princípy svojej disciplíny, čo vyžaduje permanentné teoretické štúdium a kladie na historika aj intelektuálne nároky. Viacerí historici ich po roku 1989 nezvládli. Východiskom bol jednak odchod z odboru alebo preorientovanie sa na nacionalizmus, ktorý je intelektuálne nenáročný.

Už v priebehu 90. rokov 20. storočia dostala sloboda bádania v slovenskej historiografii novú európsku a svetovú dimenziu. Predstava historika ako vedca, ktorý sám vo svojej pracovni pracuje na „svojej“ téme, je vo verejnosti dosť rozšírená, ale určite nekorektná. Nebolo tomu celkom tak ani v stredoveku. V súčasnosti je podpora vedy postavená na grantovo-projektovej schéme. Profesionálna historiografia je inštitucionalizovaná, vykonáva sa na akademických pracoviskách. Na Slovensku je podpora vedy zo strany štátu jedna z najnižších v Európe a z veľkej časti je postavená na grantoch. Akademické inštitúcie nemôžu prežiť, ak nezískajú granty či už na národnej, alebo medzinárodnej úrovni. Veľké granty je možné získať od Európskej únie. Témy týchto grantov sú však tiež vypisované „zhora“ a vo veľkej väčšine na aktuálne problémy, kde je pre historikov minimálny priestor. Na národnej úrovni existujú aj verejné výzvy na témy, ktoré si podávajú samotní vedci. Aj v týchto schémach majú individuálni vedci malú šancu na úspech. Takmer všade sa vyžaduje tímová práca. To má, samozrejme, aj svoje výhody, ale je to tiež obmedzenie. Na druhej strane sa prostriedky na výskum v grantových agentúrach udeľujú na základe *peer review*. Je jasné, že to inak nie je možné, ale aj to je svojím spôsobom obmedzenie. Mohol by som uviesť všeobecne známy a často používaný príklad: Keby bol Albert Einstein závislý na projekte, teória relativity by nikdy neuzrela svetlo sveta. V európskom a svetovom konkurenčnom prostredí sú historici nútení formulovať svoje témy tak, aby boli aj atraktívne a tiež módne, pretože aj vo svetovej historiografii sa objavujú „módne trendy“ a existuje aj vo svetovej komunite historikov niečo, čo by sa dalo nazvať verejnou mienkou. Vyžadujú sa atraktívne názvy, nové závery spochybňujúce doteraz všeobecne prijímané tézy. Tak je to aj so spomínaným „koncom dejín“ alebo zvalením viny na rozpútaní prvej svetovej vojny na Námesačníkov⁵, alebo tvrdenia inak zaslúžilých britských historikov, že prvá

5 CLARK. *The Sleepwalkers. How Europe went to War 1914*. London 2012.

svetová vojna neskončila v roku 1918, ale pretrvávala prinajmenšom až do roku 1923.⁶ Tieto problémy postreálnej doby už v plnej miere zdieľala aj slovenská historiografia, v ktorej sa začali objavovať vedecké podujatia a následne aj publikácie na módne témy inklúzie – exklúzie, centrum a periféria či nie vždy adekvátne pochopené témy „my a oni“, miesta pamäti a pod.

Dejiny slovenskej historiografie: dlhodobý a neriešený (neriešiteľný?) problém

Dalo by sa očakávať, že zásadná spoločenská zmena a nová situácia, v ktorej sa po roku 1989 ocitla slovenská historiografia, vyvolá v historickej obci sebareflexiu a diskusiu. Tá by dokázala analyzovať priestor, v ktorom bola historiografia v predchádzajúcom období, ukázať na jej reálne možnosti a dosiahnuté výsledky, prácu i nadpracu jednotlivých predstaviteľov slovenskej historickej komunity. Dôkladnejšia reflexia a sebareflexia sa nekonala, čo je prekvapivé v porovnaní s českou historiografiou, kde už od roku 1990 prebiehali búrlivé diskusie o historiografii, najmä tej „normalizačnej“. Už v roku 1999 vyšla hodnotiacia publikácia Josefa Hanzala,⁷ ktorá vyvolala ďalšiu vlnu diskusií. Podľa slov Denisy Nečasovej „...v rámci českej historiografie se tyto sporné otázky vtělily do řadu let trvajících diskusí o totalitární a revizionistické interpretaci státního socialismu“.⁸ Diskusie tohto typu v slovenskej historiografii neprebehli. Ako keby sa za obdobím normalizácie zatiahla opona. Konštatovalo sa, že historiografia bola pod straníckou kontrolou, boľševický režim nanútil všetkým humanitným a spoločenským vedám marxistickú, či skôr tzv. marxisticko-leninskú metódu, ale to nemohlo nahradiť dôkladnú analýzu.

Určitým východiskom z takého vákuu mohlo byť, samozrejme, kvalitné a vyvážené spracovanie dejín slovenskej historiografie. Ale aj v tejto oblasti je Slovensko v nezávideniahodnej situácii. Dejiny historiografie sú dlhodobo zanedbávanou disciplínou.⁹ Fyzici majú dejiny fyziky na Slovensku podstatne lepšie spracované ako historici dejiny svojej disciplíny. Na prelome 20. a 21. storočia sa na Prešovskej univerzite začala formovať pod vedením Michala Otčenáša skupina historikov, ktorá sa programovo venovala vývoju slovenskej historiografie a dejinám historického myslenia na Slovensku. Skupina sa rozpadla, žiaľ,

6 GEREWARTH a HORNE, eds. *War in Peace. Paramilitarism in Europe after the Great War 1917 – 1919*. Oxford 2012; WINTER. *The Day the Great War Ended, 24. July 1923. The Civilianization of War*. Oxford 2022

7 HANZAL. *Cesty české historiografie 1945–1989*. Praha 1999. I

8 NEČASOVÁ. Několik (o)bludných cest české historiografie posledních třiceti let. In *Soudobé dějiny*, 2023, roč. 31, č. 1, s. 169.

9 Pozri KOVÁČ. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č.2, s. 233–237.

skôr ako stihla priniesť nejaké významnejšie výsledky. V Historickom ústave SAV boli na dejiny historiografie dvaja odborníci, v súčasnosti je už iba jeden, Adam Hudek, ktorý spracoval dejiny slovenskej historiografie v období rokov 1948 – 1968.¹⁰ Obdobie „normalizácie“ na svoje spracovanie čaká. Pre zaplátanie tejto vážnej diery v slovenskej historiografii a treba povedať, že je to aj medzera v slovenskom kultúrnom priestore, treba dejiny slovenskej historiografie profesionalizovať. A nejde iba o najnovšie dejiny Slovenska, ale aj o historiografiu stredoveku a novoveku. Bolo by žiaduce preložiť a sprístupniť verejnosti aj diela historiografov 18. storočia – Juraja Papánka, Juraja Sklenára a ďalších. Pre staršie obdobia je zatiaľ stále k dispozícii iba prehľadná práca Františka Kutnara a Jaroslava Mareka.¹¹ Nedostatočná je aj výuka o dejinách historiografie (vrátane svetovej), historického myslenia, filozofie a metodológie dejín. Tak málo ako na slovenských univerzitách sa o týchto disciplínach neučí hádam nikde v civilizovanom svete.

Odi et amo: Historiografia a ideológia

Po novembri 1989 sa všeobecne a takmer *unisono* vo vedeckej oblasti ozvali hlasy o nevyhnutnosti odideologizovať vedu. Týkalo sa to vedy ako celku, ale mimoriadne aktuálne to bolo práve v humanitných a spoločenských vedách. V novembrových dňoch, ale ešte aj v nasledujúcich rokoch sa pod odideologizovaním považovalo oslobodenie vedeckého bádania od panciera tzv. marxizmu-leninizmu.

V historiografii to bola požiadavka oslobodenia vedeckého výskumu od teleologickej schémy historického vývoja v podobe Marxovho historického materializmu: od beztriednej (prvotnopospolnej) spoločnosti cez rôzne fázy triednej spoločnosti až po konečnú fázu vývoja: ekonomicky, technologicky a spoločensky vyspelú novú beztriednu, komunistickú spoločnosť. Hybnými silami takého historického vývoja boli výrobné sily (predovšetkým ich vlastníctvo), z nich vyplývajúce výrobné vzťahy a triedny boj. Hlásiť sa k tejto teleologickej schéme bolo povinné a ideologická kontrola komunistickej strany tak vytvorila limity, ktoré obmedzovali slobodu bádania.

Marx však na základe tejto svojej koncepcie, ktorá bola do značnej miery inšpirovaná Heglovou dialektikou a filozofiou dejín, vypracoval aj výskumnú metódu, ktorá bola pre niektoré obdobia a niektoré témy produktívna. Mnohé Marxove práce, ktoré sa týkali 19. storočia, boli dôkladnými a aj zrozumiteľnými-

10 HUDEK. *Najpolitickejšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1848 – 1968*. Bratislava 2010.

11 KUTNAR a MAREK. *Préhledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*. Praha 1997.

mi analýzami vtedajšej kapitalistickej spoločnosti. Viacerí významní historici sa hlásili a aj v súčasnosti sa hlásia k marxizmu (napr. Eric Hobsbawm).

Na Slovensku však marxizmus v historiografii a aj v historickom vedomí predstavoval problém. Marxistické chápanie dejín sa tu začalo povinne zavádzať až od začiatku päťdesiatych rokov. Do toho času však na Slovensku (na rozdiel aj od Česka) neexistovali významnejšie marxistické historické práce a neboli ani historici, ktorí by marxizmus ako historickú koncepciu a ako metodológiu poznali. Tak sa stalo, že sa marxizmus do historického výskumu i do historického vedomia dostával nasilu, naráchlo a nekvalifikovane v podobe zjednodušeného tzv. marxizmu-leninizmu. Viacerí historici, ktorí boli vyškolení historickým pozitivizmom, jednoducho doplnili do úvodu a do záveru svojich prác nejaké citáty z Marxa, Engelsa, Lenina, Stalina či Gottwalda a tým sa prezentovali ako marxisti. Marxistická historická koncepcia sa vo veľmi zjednodušenej podobe dostala aj do vyučovania dejín od základných škôl až po vysoké školy. Historický materializmus a dejiny medzinárodného robotníckeho hnutia sa učili aj na vysokých školách prírodovedného či technického zamerania. Takýmto štúdiom dejín prešlo niekoľko generácií, v roku 1989 to bola veľká väčšina vtedajšej populácie.

Zbaviť sa ideologických limitov marxizmu nebolo jednoduché, pretože sa nielen laici, ale ani odborníci s inou koncepciou nestretli. Študenti histórie, z ktorých sa stali učitelia dejepisu, boli vyškolení touto zjednodušenou a jednostrannou koncepciou historického vývoja a šírili ju ďalej. Politická zmena po novembri 1989 nemohla na situácii, ktorá sa vytvárala po desaťročia, veľa zmeniť, hlavne nie rýchlo. Zmena, ktorej sa zvyklo hovoriť „nezná revolúcia“, bola v zásade nežnou preto, že sa dosiahla dohodou medzi novými politickými silami a tzv. starými štruktúrami. V spoločnosti teda ostali nielen určitým spôsobom, hlavne navonok, reformované staré štruktúry, ale aj deformované historické vedomie. Aj mnohí politici, ktorí občas argumentovali dejinami, celkom zákonite, ani si to neuvedomujúc, šírili ďalej tieto zažité schémy a koncepcie. Ešte aj v súčasnosti prežívajú v slovenskej spoločnosti boľševickou mocou presadzované averzie voči Tomášovi Garrigueovi Masarykovi, Edvardovi Benešovi i mnohým slovenským tzv. buržoáznym politikom, ako aj nepochopenie významu vzniku Československej republiky v roku 1918 pre národný vývoj Slovákov. Podobných defektov v slovenskom historickom vedomí ja viac. Na prekonanie reliktov, zdedených z deformovania historického vedomia slovenskej spoločnosti, je potrebné nielen robiť nový výskum v nových i starých témach, ale predovšetkým štúdium teórie a metodológie historického výskumu. V tejto oblasti má slovenská historiografia značné rezervy. A čím väčšie sú rezervy v oblasti teórie, tým väčší ostáva priestor pre ideológiu.

Na Slovensku je prekonávanie deformácií zjednodušenej marxistickej ideológie zložitá aj preto, že obdobie „normalizácie“ v Česko-Slovensku viedlo v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch minulého storočia k novej fáze dogmatizmu, zatiaľ čo v niektorých ďalších krajinách sovietskeho bloku (Poľsko, Maďarsko) sa už v tom čase historická veda viac otvárala metodologickým diskusiám. Slovensko bolo na tom horšie aj v porovnaní s Českom, kde už existovala marxisticky orientovaná historiografia aj pred druhou svetovou vojnou a táto tradícia aspoň do určitej miery vytvorila limity pre primitívny „tiežmarxizmus“.

V prvej fáze ponovembrového vývoja úsilie zbaviť sa panciera marxizmu prekrylo inak úplne samozrejmu skutočnosť, že ideológia nie je iba marxizmus. S odmietaním marxizmu sa tak vytvoril priestor pre iné ideológie. Začala sa presadzovať ideológia teleologicko-teologická, ale k slovu sa prihlásil aj nacionalizmus, ktorý už ale existoval na Slovensku aj v marxistickom duchu.

Ideológia v historiografii je však problém oveľa hlbší a úzko súvisí s epistemológiou a s metodológiou historickej práce. V epistemologickej rovine je základnou otázkou, či je historická veda schopná poznať a vysvetliť predmet svojho výskumu – historické dianie.¹² Historiografia nikdy nemôže obsiahnuť všetko dianie v jeho totalite. Historik preto musí z celého komplexu diania vyberať, rozhodnúť, čo je dôležité a čo možno vynechať. Historikový výber však musí byť riadený jeho skúsenosťou a múdrosťou, nie ideologickými ohľadmi. Rovnako je to aj s problémom „prepisovania dejín“. Prepisovanie je nutné a vedel to aj Johann Wolfgang von Goethe, jeden z posledných univerzálnych duchov 19. storočia. Ale toto prepisovanie sa uskutočňuje tiež v dôsledku novej skúsenosti, a teda aj múdrosti historika.¹³ Rozdiel medzi prírodnými vedami a historiografiou (rovnako aj inými humanitnými a spoločenskými vedami) sa všeobecne vníma ako rozdielne postavenie skúmajúceho subjektu a skúmaného objektu. Zatiaľ čo v prírodných vedách sa skúmajúci subjekt – vedec nachádza mimo skúmaného objektu, historik ako skúmajúci subjekt je súčasťou svojho skúmaného objektu. Pokiaľ ide o historika, tento „subjektivizmus“ sa zdá byť nespochybniteľný, pre prírodné vedy Edmund Husserl a jeho fenomenologickí nasledovníci absolútnu izolovanosť skúmajúceho subjektu a skúmaného objektu spochybnili.¹⁴ V oblasti myslenia o dejinách má tento epistemologický problém aj inú podobu. Keď priznáme, že dejiny robia ľudia, potom ľudia ich aj môžu pochopiť, na rozdiel

12 V nemeckej teoretickej literatúre je to vzťah medzi dianím a dejinami (*Geschehen und Geschichte*).

13 GOETHE. *Werke*, Bd. 14. Hrsg. Trunz. München 1981, s. 93. pozri tiež MEINECKE. *Goethe und Geschichte*. München 1949.

14 RICOER. *Temps et récit*, 3. *Le temps raconté*. Paris 1991. Pozri tiež STEINBACH. *Gelebte Geschichte, narrative Identität. Zur Hermeneutik zwischen Rhetorik und Poetik bei Hans Blumenberg und Paul Ricoer*. Freiburg; München 2020.

od prírody, ktorá nie je ľudským výtvorom. S touto myšlienkou sa stretneme na začiatku 18. storočia u Giambattistu Vica¹⁵ aj u Voltaira a neskôr aj u Wilhelma Diltheya, ktorý však v historiografii hovorí o porozumení (*verstehen*), zatiaľ čo prírodné vedy poznávajú (*erkennen*). Historici a spoločenský vedci sú súčasťou skúmaného objektu (národa, spoločnosti, štátu, obce) a nikdy nemôžu byť „úplne mimo“. To bol aj hlavný argument pre Wilhelma Diltheya, keď požadoval, aby historici prenikali do vedomia aktérov dejín. Empatia však nemôže znamenať stotožnenie. Vo vedomí poznávajúceho subjektu sa tak pretaví vonkajší svet do zmysluplného porozumenia.¹⁶ A práve historická hermeneutika je tým nástrojom, ktorý historickú vedu zachráni pred skepsou na jednej a úplnou svojvôľou na druhej strane.¹⁷ Tak sa v súčasnosti do živých diskusií dostávajú aj klasici – historici i filozofi. Diskusie zo 60. až 80. rokov objavili nanovo aj mysliteľov z prelomu storočí, hlavne Wilhelma Diltheya a Jacoba Burckhardta. V doterajšej literatúre o slovenskej historiografii nemáme detailnejšie zmienky o tom, ako slovenskí historici vnímali európske teoretické diskusie. V prehľadnej práci Františka Kutnara o dejinách českej a slovenskej historiografie sú časté zmienky o ovplyvňovaní českých historikov diskusiami a publikáciami významných svetových autorov. Slovenskí vzdelanci nežili v Uhorsku v duchovnej izolácii, ovládali latinčinu a v novej dobe svetové kultúrne jazyky, cestovali po Európe a nemohli im uniknúť významné podnety európskej historiografie i myslenia o dejinách. To je však téma, ktorá na svoje spracovanie ešte len čaká.

Z metodologického hľadiska ale platí, že ideológia je potencionálne skrytá v každom teleologickom chápaní dejín. Vždy sa pri výklade dejín kladla zároveň aj otázka o konečnom ciele a o zmysle dejín. Historický skepticizmus sa ale objavil už v predmodernej dobe. V 17. storočí Spinoza vo svojej ontológii v súvislosti s chápaním boha ako neosobnej bytosti, ale ako stotožnenie boha s prírodou, odmietal účelové konanie takého boha: „*Netreba veľa slov, aby som teraz dokázal, že príroda nemá nijaký vopred stanovený cieľ a že všetky účelové príčiny nie sú nič iné ako ľudské výmysly.*“¹⁸ S odmietaním teleológie sa stret-

15 Vo svojom diele *Scienza nuova* z r. 1725 vytvoril vlastne prvú novovekú filozofiu dejín, v ktorej vychádzal z premisy, že zákonitosti historického sveta sú tvorené ľuďmi, takže musia byť ľudskému rozumu ľahšie prístupné.

16 „*Mein Bewusstsein ist der Ort, welcher diese ganze scheinbar so unermessliche Außenwelt einschließt, der Stoff, aus welchem alle Objekte, die sich in ihr stoßen, gewoben sind.*“ DILTHEY. *Texte zur Kritik der historischen Vernunft*. Hrsg. und eingeleitet Lessing. Göttingen 1983, s. 93.

17 „*Heute tritt nun die Hermeneutik in einen Zusammenhang, der den Geisteswissenschaften eine neue bedeutsame Aufgabe zuweist. Sie hat immer die Sicherheit des Verstehens gegenüber der historischen Skepsis und der subjektiven Willkür verteidigt.*“ DILTHEY, *Texte*, s. 198.

18 SPINOZA. *Etika*. Prel. Špaňár. Bratislava 1986, s. 92.

neme aj u osvietenecov, neskôr u Wilhelma Diltheya i Friedricha Nietzscheho. V 19. storočí na dlhú dobu ovládol myslenie o dejinách Heglov absolútny duch, smerujúci k svojej dokonalosti. A keďže Karol Marx prebral od Hegla nielen jeho dialektiku, ale aj teleologický výklad dejinného pohybu, aj keď v neidealistickej, materiálnej podobe, nemôžeme sa čudovať, že tento princíp ovládol aj slovenské historické myslenie. Herdera a najmä Hegla priniesli na Slovensko slovenskí študenti z nemeckého akademického prostredia. Hegliánom bol predovšetkým Ľudovít Štúr, ktorý sa však nezmieril s tým, že absolútny duch by mal spočívať v pruskom štáte, ale videl jeho pokračovanie v slovanskom svete. A keďže Marxova historická konštrukcia bola do slovenskej historiografie v 50. rokoch dvadsiateho storočia systematicky vládnu mocou nanútená, dedičstvo teleologického myslenia, a s ním úzko spätá koncepcia pokroku, prekročilo aj rok 1989, často práve v nacionalistickom rúchu. Ideológia v dejinách nemusí byť vždy iba v jednoduchjej primordiálnej podobe. V tejto oblasti sa historiografia zásadne líši od prírodných vied a jej odideologizovanie je náročný proces. Proces poznávania i porozumenia je v historiografii aj v iných spoločenských vedách náročný. Historiografia je ako vedecký odbor považovaná za kritickú disciplínu, čo by sa malo neustále zdôrazňovať aj v slovenskej komunite historikov.

Nacionalizmus: Následník trónu po marxizme?

Problém ideológie nacionalizmu na Slovensku (a nielen na Slovensku) v historiografii v prvých rokoch po novembri 1989 bol aj v tom, že po politickej zmene sa nacionalizmus veľmi naliehavo dožadoval nástupníctva po komunistickej ideológii. Nacionalisti to deklarovali otvorene a bez obalu: komunizmus padol, teraz sme na rade my.

Slovenský nacionalizmus sa hneď v prvých mesiacoch prejavil najvypuklejšie v obhajobe vojnového slovenského štátu a hlavne jeho vodcu Jozefa Tisa. Hlavnými aktérmi tejto obrany boli predovšetkým historici i historici-amatéri, ktorí sa na Slovensko vrátili z emigrácie. Oživovali starú ľudácku tézu z roku 1939, že slovenský štát (a napodiv používali najviac termín Slovenská republika) bol vyvrcholením tisícročných zápasov Slovákov za vlastný štát. Jozef Tiso bol oslavovaný ako národný mučeník a nešlo iba o jeho rehabilitáciu, ale propagovali aj jeho blahorečenie, čo Vatikán, samozrejme, vôbec nemal v úmysle. Treba povedať, že táto apológia síce v časti spoločnosti ešte pretrváva, ale v odbornej (akademickej) historiografii to prestal byť dominantný problém.

V historiografii, ale predovšetkým v historickej publicistike sa nacionalizmus prejavil tiež v oživovaní (ale aj tvorení) národných mýtov. Moravské knieža Svätopluk sa deklaroval ako kráľ Starých Slovákov, Etruskom a aj iným starovekým národom sa určil slovenský pôvod, Slováci sa definovali ako mierumilovný

a pracovitý, budujúci národ, ktorý nikdy nevedol vojny a pod.¹⁹ V 21. storočí sa aj táto nacionalistická mytológia značne oslabila.

Aktuálne sa prejavuje nacionalizmus, a to nielen na Slovensku, je to prakticky celosvetový problém, pri formovaní národného príbehu. Samotný národný *master narrative* v sebe ukrýva potencionálne nacionalistické riziká. Sleduje totiž v kontinuite historický vývoj národnej spoločnosti a autor je často aj členom tejto spoločnosti, čo môže vytvárať priestor pre nekritické vnímanie jej historického vývoja. Národné príbehy súvisia s vývojom historiografie v Európe. Herodotos, ktorého všeobecne považujeme za „otca“ historiografie, nepísal „národné“, ale svetové dejiny, teda dejiny vtedajšieho jemu a jeho čitateľom známeho sveta. Podobne svoj predmet vnímali aj ďalší antickí historici a tento trend sa do určitej miery zachoval až do modernej doby. Takýto univerzalizmus sa postupne nahrádzal europocentrizmom, písali sa dejiny veľkých európskych ríš a vojen. Od 19. storočia, v súvislosti so vznikom moderného nacionalizmu, sa postupne na európskom kontinente začali presadzovať dejiny národov, respektíve národných štátov.²⁰ Bolo to práve obdobie, keď sa odborná historiografia začala profesionalizovať a emancipovať od iných humanitných odborov a ako taká sa presadila na univerzitách. Malo to významný vplyv na charakter historiografie. Aj mnohé súčasné pokusy o napísanie dejín Európy nie sú ničím iným iba mozaikou dejín európskych, hlavne dominantných, národov. Niekedy sú národné príbehy navzájom poprepletané, niekedy iba jednoducho poukladané vedľa seba.

Národné príbehy vznikali súčasne s tým, ako sa v politickej oblasti začala presadzovať ideológia národného štátu. Veľa národných príbehov sa tak v historiografii odvíjalo od stredoveku. Stredoveké štáty sa začali prezentovať ako národné štáty, čo nie je nič iné ako vytváranie národnej mytológie. Začali sa vydávať série prameňov k takým národným príbehom. Od roku 1826 začali v Nemecku vychádzať naozaj monumentálne *Monumenta Germaniae historica* a takmer všetky ostatné národy začali postupne vydávať dokumenty k „svojej“ štátnosti. V odbornej literatúre menej, ale v historickom vedomí sa stredoveké štáty vnímajú naozaj ako národné štáty (nemecký, maďarský, český) a táto historickosť je od stredoveku súčasťou mytologického historického vedomia. V slovenskom prípade, pretože tu podobný „národný“ štátny útvar neexistoval, vytvorila národná mytológia z Pribinovho kniežatstva, či z tzv. Veľkej Moravy akúsi náhradu slovenskej historickej štátnosti, v extrémnom prípade sa objavilo pre tento štát Moravanov pomenovanie Veľké Slovensko. Stredoveké „národné

19 Pozri KREKOVIČ; MANNOVÁ a KREKOVIČOVÁ, ed. *Mýty naše slovenské*. Bratislava 2005.

20 Porovnaj KOVÁČ. Moderná európska historiografia medzi národným príbehom, europocentrizmom a univerzalizmom. In. KOVÁČ. *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava 2010, s. 17-30.

štáty“ sa tak, aj za pomoci odbornej literatúry, a to aj v súčasnosti, heroizovali. Súčasne sa však koncepcie národných štátov dostali do vzájomného konfliktu, čo už nie je iba problém historiografický, ale aj spoločenský.

Historiografia ako *non fiction* narácia

Nacionalizmus teda môže prenikať do historiografie cez príbeh (hlavne cez národný príbeh). Príbeh však za nacionalizmus nemôže. Nacionalizmus vnáša do historiografie historik, teda subjekt, ktorý komponuje príbeh. Predstava, že tzv. analytická historiografia založená na analýze sociálnych javov môže byť filtrom, ktorý do historiografie nacionalizmus nepustí, je ilúzia. Ak má historik, teda subjekt tvoriaci odbornú štúdiu, nacionalizmus v hlave, odtiaľ sa dostane do každého jeho diela. A rezignácia na príbeh je súčasne rezignáciou na historiografiu. Dejiny sa dejú a musia sa diať. Minulosť ako mŕtvy fenomén je nezaujímavá a naozaj mŕtva, dejiny sú živým prúdom, ktorý trvá v ľudskom vedomí a v našom poznávaní sveta. Naratív je tým, čo nás s minulosťou spája a čo nám otvára aj priestor smerom k budúcnosti. Naše trvanie a naša prítomnosť nutne obsahuje historický rozmer, či si to želáme, alebo nie. Podľa francúzskeho filozofa Paula Ricoera je narácia dôležitá nielen pre pochopenie vlastnej identity, ale aj pre porozumenie dejinám.²¹ Veľmi precízne to sformulovala nemecká historička Viola Schrader, podľa ktorej je narativita organizačný princíp historickej výpovede a nástroj na porozumenie dejinám.²² Podľa nemeckého teoretika Jörna Rüsenä je narativita základným princípom historického myslenia, na ktorom stojí existencia historiografie ako samostatného vedeckého odboru.²³ Proces historického poznania je ukončený až potom, čo historik, ktorý abstrahoval z prameňov informácie, musí ich dať do formy „dejín“, teda urobiť z neho text (naráciu).²⁴ Aby to zase nebolo úplne jednoduché, Oswald Spengler vo svojom zásadnom diele *Zánik Západu* vyžadoval, aby napísané dejiny mali aj filozofický rozmer.²⁵ Tendencia popierania narativity nie je vlastne nová. Už na konci 19. storočia zakladateľ modernej sociológie Émile Durckheim považoval historiografiu za viac-menej pomocnú vedu sociologickú.

Na druhej strane však historiografiu ohrozuje aj druhý extrém: premena historiografie z odbornej vedeckej disciplíny na púhu literárnu fikciu, ktorú treba skúmať predovšetkým metódami literárnej vedy a lingvistiky. Diskurz v tomto

21 STEINBACH, *Gelebte Geschichte*, s. 351 a n.

22 SCHRADER, *Geschichte als narrative Konstruktion. Eine funktional-linguistische Analyse von Darstellungstexten in Geschichtsschulbüchern*. Berlin 2013, s. 38.

23 RÜSEN, *Geschichte im Kulturprozeß*. Köln; Weimar; Wien 2002, s. 102.

24 RÜSEN, *Geschichte im Kulturprozeß*, s. 131.

25 „Jede echte Geschichtsbetrachtung ist echte Philosophie – oder bloße Ameisenarbeit.“ SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes. Bd. I*. München 1923, s. 54.

smere začal americký historik a literárny vedec Hayden White svojou knihou *Metahistory*.²⁶ Na Slovensku sa Whitovi venoval Juraj Šuch.²⁷ Whitovo „oslobodenie“ historiografie od zložitého hľadania metódy vedeckého výskumu vyvolalo v komunite historikov značnú odozvu, prevažne však negatívnu. Pokiaľ sa historická literatúra má hodnotiť iba podľa literárnych kvalít a rezignuje na akúkoľvek normu vedeckej objektivity, potom historiografia prestáva byť vedeckou disciplínou, čo vyvolalo aj vážne etické námietky. Vznikla diskusia o tom, či sa môžu aj nacistické zločiny, vrátane holokaustu, vysvetľovať voľne iba na základe autorovej imaginácie ako každá iná literárna fikcia.²⁸ Diskusia zdôrazňovala, že historické poznávanie má aj rozmer etický, ktorý prírodným vedám spravidla chýba. Hayden White postupne korigoval svoje extrémne tvrdenia, ale aj tak ostáva do súčasnosti otvorenou otázkou na jednej strane odmietanie narrácie v historiografii a na druhej strane vnímanie historiografie ako literárnej fikcie. Historici sa proti týmto tendenciám bránia, niekedy aj veľmi dôrazne. Austrálsky historik Keith Windschuttle písal doslova o vražde dejín.²⁹ Na obranu historiografie ako odbornej disciplíny sa rozhodne postavil cambridgský historik Richard J. Evans.³⁰ Tieto postmoderné diskusie sa na Slovensku reflektovali málo a napodiv viac sa dotkli filozofov ako historikov.

Historik ako poznávajúci subjekt *sui generis*

Reálne východiská ani nie tak v oblasti teoretického diskurzu ako práve v oblasti samotného výskumu a interpretácie historického procesu musia hľadať predovšetkým historici.

Keďže problém nacionalizmu v historiografii je nielen problémom ideologickým, ale aj teoreticko-metodologickým, kladie to zvýšené nároky na osobnosť a úroveň vzdelania historika ako skúmajúceho subjektu. Historik by si mal byť v plnej miere vedomý svojho postavenia ako súčasti skúmaného objektu, čo si na druhej strane zase vyžaduje určitú mieru odosobnenia. Leopold Ranke tomu hovoril sebazabudnutie. Wilhelm Dilthey to definoval ako schopnosť oslobodiť sa od seba ako od historickej bytosti, ktorá spravidla sleduje vždy vlastné utilitárne ciele.³¹ Metódy odosobnenia by sa mali stať súčasťou historikového odborného

26 WHITE. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore; London 1973. Český preklad WHITE. *Metahistorie*. Brno 2011.

27 ŠUCH. *Naratívny konštruktivizmus Haydena Whita a Franka Ankersmita*. Ostrava 2010.

28 Pozri: *Den Holocaustu erzählen*. Hrsg. Frei und Kansteiner. Göttingen 2007.

29 WINDSCHUTTLE. *The Killing of History. How Literary Critics and Social Theorists are Murdering Our Past*. San Francisco 1996.

30 EVANS. *In Defense of History*. London 1997. Český preklad: EVANS. *Na obranu historie*. Praha 2019.

31 GADAMER. *Problém dějinného vědomí*. Praha 2019, s. 29.

vzdelania. Kurikulum v odbore história by malo byť vo väčšej miere postavené na školení v odbore metodológie a techniky výskumnej práce ako na encyklopedických vedomostiach. Tak tomu je na kvalitnejších univerzitách.

Významnou súčasťou historického príbehu sa musí stať komparácia a kontextualizácia. Týka sa to nielen národného, ale každého príbehu. Iba tak sa dostanú do produktívneho konfliktu rozličné národné príbehy. V slovensko-maďarskom kontexte je, okrem iných, aktuálna aj analýza otázky, ako sa mohol hegelián Ľudovít Štúr dostať do neriešiteľného konfliktu s hegeliánom Lajosom (Ľudovítom) Kossuthom. Komparácia a kontextualizácia sú súčasne aj cestou k spracovaniu štruktúry dejín Európy. Dejín Európy nie ako mozaiky národných príbehov, ale ako dejín európskej civilizácie.

Bolo by v tejto súvislosti užitočné vrátiť sa k dnes už takmer zabudnutému Arnoldovi Toynbeemu. Jeho dielo bolo už v medzivojnovom Československu marginalizované viac-menej z politických dôvodov, pretože patril k tej časti britského intelektuálneho spektra, ktoré prejavovalo sympatie k hnutiu sudetských Nemcov. V súvislosti s národnými príbehmi môže byť produktívna jeho koncepcia dejín ako dejín civilizácií a jeho teória o zmysluplnom priestore historického výskumu (*intelligible field of historical study*). V úvode k svojmu monumentálnemu dielu *A Study of History* spomína konkrétne aj dejiny Slovenska ako príklad národného príbehu, ktorý sám osebe nedáva zmysel:

„... nielenže nie je možné napísať slovensko-centristické či chorvátsko-centristické dejiny Západu, ale ani slovensko-centristické dejiny Slovenska a chorvátsko-centristické dejiny Chorvátska... V týchto prípadoch nie je možné odlišiť ich vnútorné dejiny, ktoré mali občas aj vlastné špecifické rysy, od vonkajších vzťahov.“³²

Myslím, že táto Toynbeeho koncepcia nie je vždy korektne pochopená. Toynbee nepíše, že sa, napríklad slovenský národný príbeh nedá napísať, alebo trebárs aj dejiny obce, regiónu, či závodu. Ide ale vždy o to, že sa také príbehy dajú pochopiť iba v rámci zmysluplného priestoru. O tom je jeho koncepcia civilizácií. Čiastkové príbehy sa dajú plne pochopiť iba ak sa prerozprávajú vo všetkých súvislostiach. Ak by sme sa v slovenskom prípade pozerali na vznik Slovenského štátu v roku 1939 iba z úzkeho slovensko-národného aspektu, unikne nám podstata veci: Vznik toho štátu bol súčasťou nacistickej agresie s cieľom

32 “Indeed, short of writing a Slovak-centric or a Croato-centric history of the West, we should find it impossible to write even a Slovak-centric history of Slovakia or a Croato-centric history of Croatia... It would be impossible, in their case, to distinguish from their external relations an internal history which was something specifically their own.” TOYNBEE. *A study of history*. Vol. 1. London; New York; Toronto 1962, s. 13. Prvé vydanie 1934. V českom preklade existuje Toynbeeho predhovor k dielu: TOYNBEE. *Studium dějin*. Praha 1995, preložil a úvod napísal Faktor.

dosiahnuť nemeckú svetovládu. Kľúčovou otázkou doby bol teda zápas proti tejto nacistickej hrozbe. A hodnotenie historických činov a postojov je závislé od toho, kde, na akej pozícii stáli národy i jednotlivci. Preto sa samy osebe nedajú plne pochopiť ani dejiny Veľkej Británie či Francúzska. Priestor, v ktorom sa dejú dejiny Slovenska, ale aj dejiny Veľkej Británie, je podľa Toynbeeho západná civilizácia. Je zaujímavé, aj keď, pravda, diskutabilné, že Toynbee východnú, konfesijnú ortodoxnú oblasť Európy, považuje za samostatnú, východnú civilizáciu.

Nové témy

Po novembri 1989 došlo v slovenskej historiografii k zásadnej zmene v jej tematickej orientácii. V prvých mesiacoch po zmene režimu sa najviac hovorilo o tzv. bielych miestach, teda o témach, ktoré boli buď priamo zakázané, alebo nežiaduce. Týkalo sa to dejín cirkví, rehoľných rádov, ale tiež židovského a rómskeho holokaustu, dejín prvej republiky, hlavne jej najdôležitejších tvorcov – Tomáša Garriguea Masaryka a Milana Rastislava Štefánika, bolševického teroru, konštruovaných procesov na začiatku 50. rokov a pod. Pravda, popri „bielych miestach“ bolo treba odfarbiť aj mnoho tém, ktoré boli v minulých rokoch zastreté rôznymi farebnými nátermi, najčastejšie farbou červenou či ružovou. Išlo o nanútené mantry typu: „*Bez Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie by nebolo slobodného Československa*,“ ale aj o zdeformované sociálne dejiny, zúžené na revolučné robotnícke hnutie a dejiny komunistických strán a pod.³³

Vo svetovej historiografii došlo k výraznejším pohybom v oblasti teoretickej a metodologickej v 60. rokoch 20. storočia. Dochádzalo postupne k odklonu od politických k sociálnym dejinám a vypracovali sa metódy výskumu v tzv. *new social history*. V mnohom sa nové prúdy vlastne vracali aj dozadu, napríklad k Voltairovi, ktorý sa už v 18. storočí dožadoval, aby sa prestali písať dejiny kráľov a písali sa dejiny ľudí, aby sa skúmali demografické zmeny, hospodárske dejiny a dejiny civilizácií. K tomu sa od 60. rokov pridávali tendencie ku kvantitatívnemu výskumu (*cliometrii*) a lingvistickým výskumom. Centrom týchto nových tendencií boli predovšetkým univerzity v USA. Aj také inovatívne modly európskeho humanitného a sociálneho výskumu ako Jacques Derrida a Michel Foucault sa presadili v Európe a aj vo svojej vlasti až potom, keď ich „objavila“ Amerika. Všetok ten pohyb vo svetovej historiografii sa v plnej miere dostal medzi slovenskú komunitu historikov vlastne až po roku 1989. Za totality to boli iba strohé informácie, väčšinou v podobe „kritiky buržoáznej historiografie a filozofie“. Bol to ale paradox, že slovenské humanitné a sociálne vedy objavovali

33 Pozri KOVÁČ. Paradoxy a dilemy postkomunistickej historiografie. In KOVÁČ, *O historiografii*, s. 121 a n.

inovácie z posledných desaťročí 20. storočia v čase, keď na Západe už mali svoj zenit za sebou. Bolo toho naraz na slovenskú komunitu historikov veľa a zvládalo sa to ťažšie bez solídneho teoretického zázemia, ktoré mali za úlohu budovať slovenské univerzity, tie ale na takú úlohu neboli personálne vybavené.

Významným medzníkom v približovaní sa slovenskej historiografie k tematickej pestrosti svetovej historiografie bol, ako už bolo spomenuté, 17. kongres svetovej historiografie organizovaný CISH-om koncom augusta 1990 v Madride, na ktorom sa mohli zúčastniť vo väčšom počte aj slovenskí historici, bez „požehnania“ zo strany straníckych orgánov a bez kontroly zo strany Štátnej bezpečnosti.³⁴ Madridský kongres bol organizovaný po obsahovej stránke už takmer tri roky vopred, čo, samozrejme, ovplyvnilo jeho program. Vedenie CISH-u v snahe udržať organizačnú jednotu svetovej historickej obce, prispôbovalo sa podmienkam „rozdeleného“ sveta. Témy sa navrhovali aj zo strany predstaviteľov tzv. sovietskeho bloku a zo strany krajín tzv. tretieho sveta. V Madride bola takou kompromisnou témou jedna z troch hlavných tém *Revolúcia a reforma*, ktorú organizoval bývalý predseda národného komitétu historikov NDR Joachim Herrmann spolu s Carlom Deglerom (USA). Napriek týmto historicky podmieneným kompromisom predstavoval madridský kongres pestrú škálu tém a tematických okruhov, ktoré boli pre slovenských historikov úplne nové. V Madride už doznieval hit predošlých rokov *Centrum a periféria*, ktorý sa potom v postkomunistických historiografiách na dlhé roky zabýval ako produktívna a ešte dlho exploatovaná téma. Mimoriadne zaujímavou a dobre pripravenou bola téma o úlohe *megapolis* v priebehu celých dejín, ktorú pripravil v Madride za predsedu CISH-u zvolený londýnsky historik Theodor C. Barker. Pozornosť upútala téma o pojme času v rôznych kultúrach a rôznych historických obdobiach, veľký priestor sa venoval témam z historickej antropológie a sociálnych dejín, už pomerne dobre rozpracovaná bola *gender history*, diskutovali sa metodologické otázky, kde sa dal pozorovať určitý odklon od europocentrizmu. V každom prípade bol madridský kongres dobre nastaveným zrkadlom a inšpiráciou pre slovenskú historiografiu.

V nasledujúcich desaťročiach sa tematická škála slovenskej historiografie značne rozšírila a dá sa povedať, že v súčasnosti je v zásade podobná ako v historiografii svetovej. Pre obdobie stredoveku sa výskum na Slovensku posunul od stredovekej archivistiky k plnohodnotnej historickej medievistike. Najviac sa posunul výskum v oblasti sociálnych dejín, pretože za čias totality sa tieto pervertovali na dejiny robotníckeho hnutia, štrajky, vzbury a na dejiny komunistických strán. Významné výsledky sa dosiahli v oblasti *gender history*, pri výskume detstva a marginalizovaných skupín obyvateľstva. Pozornosť sa venovala

34 Limitom bola iba finančná náročnosť participácie.

aj šľachte a jej spôsobu života. Na druhej strane sa však skromnejšie výsledky dosiahli v oblasti sociálnych dejín 20. storočia, pretože v tejto oblasti sa toho zatiaľ dosiahlo málo. K tematickému rozšíreniu slovenskej historiografie a jej priblíženiu sa k témam aktuálnym vo svetovej historiografii prispel aj Slovenský národný komitét historikov tým, že pre nasledujúce kongresy pripravil publikáciu s príspevkami slovenských historikov k témam kongresov.

Paradoxne ale v súčasnosti chýba v slovenskej historiografii seriózný výskum dejín komunistickej strany. Dá sa to pochopiť, pretože tento výskum sa kompromitoval v predchádzajúcom období a existuje k téme množstvo prakticky nepoužiteľnej literatúry. Výskum odhaľujúci nezákonnosti a prechmaty boľševického režimu bol potrebný, ale nemôže úplne nahradiť politické, sociálne a kultúrno-historické analýzy. Pri sledovaní tematických okruhov, ktorým sa v posledných desaťročiach venovala slovenská historiografia, je pomerne nápadný odklon od všeobecných dejín a predovšetkým od dejín medzinárodných vzťahov a dejín diplomacie. Tento trend má svoje príčiny, ale pri sledovaní súčasného medzinárodného vývoja sa návrat k dejinám medzinárodných vzťahov a aj prehodnotenie doterajšej literatúry k téme imperializmu javí ako nevyhnutný.

Nové témy si vyžadujú často aj nové metódy. Od 90. rokov sa nanútený špekulatívny marxizmus či marxizmus-leninizmus vytratil. Nakoľko sa teoretické diskusie, ktoré by reflektovali svetový vývoj v metodológii historiografie v slovenskej komunite historikov nekonali, pracovali historici viac-menej živelne s akýmsi reformovaným marxizmom, živelným novopozitivismom alebo živelným fenomenologickým prístupom. Historická veda sa súčasne do určitej miery sociologizovala a antropologizovala.

Pre budúci vývoj historiografie sa však ako nevyhnutné javí dôkladnejšie štúdium teórie a metodológie historiografie. Pre pochopenie procesu, v ktorom nielen slová, texty, ale aj ostatné znaky podliehajú v historickom čase premenám, vyžaduje znalosti semiotiky, skúmanie v súčasnosti tak módnych mentalít, vyžaduje znalosti zo sociálnej psychológie, teda rozšírenie vzdelania historikov na jednej strane a plodnú interdisciplinárnu kooperáciu na strane druhej. Tradičná práca výlučne s písomnými prameňmi je už pre súčasné dejiny nedostatočná. Od začiatku používania telefónu sa začal význam písomných prameňov oslabovať. V súčasnej virtuálnej realite je to už celkom evidentné. Historik musí pracovať s rôznymi prameňmi a výklad a kritika netextových prameňov vyžaduje novú, netextovú hermeneutiku. Historická veda sa tak stáva mimoriadne náročnou. Malo by sa to odraziť aj v koncepcii štúdia dejín.

Globálny vývoj v súčasnom svete ovplyvňuje aj myslenie o dejinách. Evolucionistickou teóriou ovplyvnení historici a filozofi v druhej polovici 19. storočia vnímali beh dejín ako proces kultivácie človeka a ľudskej spoločnosti na základe prirodzeného výberu. Nietzscheho koncepcia nadčloveka videla smerovanie

dejín vo formovaní nového človeka, človeka samostatného, nezávislého na stáde a jeho vodcoch. Spoločnosť zložená z týchto nových ľudí mala byť *telosom* dejín. Hrozné vojny a barbarstvo 20. storočia do značnej miery spochybnili túto koncepciu dejín, ale až na začiatku 21. storočia stratila táto koncepcia dejinného vývoja svoj *raison d'être* a bola nahradená skepsou a odmietaním uvažovania o zmysluplnom vývoji historického procesu. To sú okolnosti, s ktorými je konfrontovaná aj súčasná slovenská historiografia.

* * *

Na záver je treba konštatovať, že či si to chceme pripustiť, alebo nie, epistemologické problémy súčasnej slovenskej historiografie vyplývajú do značnej miery z jej predchádzajúceho vývoja pred rokom 1989. Pluralita rôznych svetonázorových koncepcií, živé diskusie s tým spojené v západnej historiografii od 60. rokov minulého storočia o možnostiach a limitoch poznania v oblasti humanitných vied, ktoré sa často vracali k epistemologickým diskurzom minulých storočí (a predovšetkým k v tomto ohľade mimoriadne plodnému 19. storočiu), nenašli v slovenskej historiografii (na rozdiel napríklad od susednej historiografie poľskej) odozvu. Naopak, relativizmus poznania sa systematicky potieral zdôrazňovaním „jedinej správnej metódy poznania“. To ovplyvnilo myslenie o dejinách aj po roku 1989. Chýbala tu predstava o tom, že rôzne postoje a rôzne metódy môžu spolu tvoriť celok, ktorý je schopný posunúť a prehĺbiť poznanie o historickom procese. Tak to videl aj Hans-Georg Gadamer:

„Aby se totiž různé strany ve sporech, každá ze svého hlediska, shodly – což se už vícekrát stalo – na tom, že jejich opačné postoje tvoří srozumitelný a soudržný celek (což zřejmě na obou stranách vyžaduje ochotu uvažovat o relativnosti vlastních postojů), musela si každá z nich plně uvědomit dílčí povahu svého pohledu. Nikdo se dnes už nemůže vymknout z této reflexivnosti, jež charakterizuje moderního ducha.“³⁵

Tento moderný duch, ktorý si uvedomuje relatívnosť poznania a súčasne akceptuje, že historik ako poznávajúci subjekt je sám dejinnou bytosťou, predstavuje východisko, ktoré by malo otvoriť v 21. storočí nové obzory aj pre slovenskú historiografiu.

O autorovi/About the author:

PhDr. Dušan Kováč, DrSc.

Historický ústav SAV, v. v. i.

35 GADAMER, *Problém dějinného vědomí*, s. 12.

Klemensova 2522/19, 811 09 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: dusan.kovac@savba.sk

<https://orcid.org/0000-0002-1267-3179>

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-6538-2019>

<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=36024033900>

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje / Primary sources

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

CLARK, Christopher. *The Sleepwalkers. How Europe went to War 1914*. London: Penguin Books Ltd, 2012.

DILTHEY, Wilhelm. *Texte zur Kritik der historischen Vernunft*. Hrsg. und eingeleitet von Hans-Ulrich Lessing. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.

ERDMANN, Karl Dietrich. *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898–2000*. New York: Berghan Books, 2005.

EVANS, Richard J. *In Defense of History*. London: Granta Books, 1997. Český překlad: Evans Richard J. Na obranu historie. Praha: Argo, 2019.

FREI, Norbert a KANSTEINER Wulf, eds. *Den Holocaust erzählen*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2007.

FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press, 1992.

GADAMER, Hans-Georg. *Problém dějinného vědomí*. Praha: OIKOYMENH, 2019.

GEREWARTH, Robert-HORNE, JOHN, eds. *War in Peace. Paramilitarism in Europe after the Great War 1917–1919*. Oxford: Oxford University Press, 2012.

GOETHE, Johann Wolfgang von. *Werke, Bd. 14*. Hrsg. von Erich Trunz. München: C. H. Beck, 1981, s. 93.

HANZAL, Josef. *Cesty české historiografie 1945–1989*. Praha: Karolinum, 1999.

HUDEK, Adam. *Najpolitickjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1848 – 1968*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010.

KOVÁČ, Dušan. *O historiografii a spoločnosti*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010.

KOVÁČ. Paradoxa und Dilemmata der postkommunistischer Geschichtsschreibung. In *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*. Ed. A. Ivanišević; A. Kappeler; W. Lukan a A. Suppan. Wien; Frankfurt a. M.; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford: Peter Lang GmbH, 2002, s. 15–42.

KREKOVIC, Eduard; MANNOVÁ, Elena a KREKOVICOVÁ, Eva. *Mýty naše slovenské*. Bratislava: Academic Electronic Press, 2005.

KUTNAR, František a MAREK, Jaroslav. *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.

MEINECKE, Friedrich. *Goethe und Geschichte*. München: Leibnitz Verlag, 1949.

- RICOER, Paul. *Temps et récit, 3. Le temps raconté*. Paris: Seuil, 1991.
- RÜSEN, Jörn. *Geschichte im Kulturprozeß*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 2002.
- SCHRADER, Viola. *Geschichte als narrative Konstruktion. Eine funktional-linguistische Analyse von Darstellungstexten in Geschichtsschulbüchern*. Berlin: Lit Verlag, 2013.
- SPENGLER, Oswald. *Der Untergang des Abendlandes. Bd. 1*. München: Beck, 1923.
- SPINOZA, Baruch. *Etika*. Prel. Július Špaňár. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda, 1986, s. 92.
- STEINBACH, Tim-Florian. *Gelebte Geschichte, narrative Identität. Zur Hermeneutik zwischen Rhetorik und Poetik bei Hans Blumenberg und Paul Ricoer*. Freiburg-München: Verlag Karl Alber, 2020.
- ŠUCH, Juraj. *Naratívny konštruktivizmus Haydena Whita a Franka Ankersmita*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2010.
- TOYNBEE, Arnold J. *A study of history*. Vol. 1. London-New York-Toronto: Oxford University Press, 1962. S.13. Prvé vydanie 1934. V českom preklade existuje Toynbeeho predhovor k dielu: Toynbee, Arnold J. *Studium dějin*. Praha: Práh, 1995, preložil a úvod napísal Viktor Faktor.
- The Oxford History of Historical Writing. Volume 4. 1800–1945*. Gen. ed. Daniel Woolf. Ed. Stuart Macintyre; Juan Maiguashca a Attila Pók. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- WHITE, Hayden. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1973. Český preklad WHITE, Hayden. *Metahistorie*. Brno: Host, 2011.
- WINDSCHUTTLE, Keith. *The Killing of History. How Literary Critics and Social Theorists are Mordering Our Past*. San Francisco: Encounter Books, 1996.
- WINTER, Jay. *The Day the Great War Ended, 24. July 1923. The Civilianization of War*. Oxford: Oxford University Press, 2022.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, 2004, č. 2, s. 233-237.
- NEČASOVÁ, Denisa. Několik (o)bludných cest české historiografie posledních třiceti let. In *Soudobé dějiny*, 2023, roč. 31, č. 1, s. 169.